

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ УСИНОВЛЕННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORMS OF ADOPTION (ON THE MATERIALS OF UKRAINIAN PROVINCES AS A PART OF THE RUSSIAN EMPIRE)

Шевченко Д.А.
кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу організаційно-правових форм усиновлення (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

З урахуванням доктринального дослідження зроблено висновок, що правовий зв'язок матері і дитини встановлювався на підставі визнання кровного споріднення. При відсутності такого визнання, кровну спорідненість дитини і жінки підтвердити можна було лише відповідним метричним записом чи її власноручним письмовим підтвердженням. У даному випадку встановлювався сімейно-правовий зв'язок між матір'ю і дитиною. Така обмежена кількість способів доказу обґрунтовувалася необхідністю захисту дівчат із благородних родин, які народили дитину поза шлюбом, від можливого шантажу. Вітчизняне законодавство наказувало суду проводити тільки формальну перевірку дотримання умов усиновлення, не торкаючись, подібно римському праву і романському законодавству, перевірки матеріальної і моральної придатності усиновителя і корисності усиновлення для усиновлюваного. Про це, очевидно, слід шкодувати: усиновлення мало можливість бути джерелом не вигоди усиновлюваного, а неблагочестивих розрахунків усиновителя.

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

The scientific article is devoted to the research and complex analysis of organizational and legal forms of adoption (on the materials of the Ukrainian provinces as part of the Russian Empire).

Taking into account the doctrinal study, it concluded that the legal relationship between mother and child was established based on recognition of consanguinity. In the absence of such recognition, the blood relationship of the child and the woman could be confirmed only by an appropriate metric record or her own written confirmation. In this case, a family law relationship established between mother and child. Such a limited number of methods of proof was justified by the need to protect girls from noble families who gave birth to a child out of wedlock from possible blackmail. Domestic law required the court to conduct only a formal review of compliance with the conditions of adoption, without affecting, like Roman law and Roman law, verification of the material and moral suitability of the adopter and the usefulness of the adoption for the adoptee. This, obviously the adoption had the opportunity to be a source not of benefit to the adoptee, and the pious calculations of the adopter.

Key words: marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.

Постановка проблеми. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. У сфері правового регулювання – це перш за все означає створення «якісного законодавства», яке було б направлене на дієве регулювання шлюбно-сімейні відносини, забезпечення реалізації прав і свобод за допомогою діючих юридичних гарантій, найважливіше місце серед яких відводиться державним гарантіям.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців, зокрема такими як: І. Б. Усенко, А. С. Чайковський, А. Є. Шевченко, О. О. Шевченко, О. А. Явор тощо. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення особливостей організаційно-правових форм усиновлення (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії) належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний організаційно-правових форм усиновлення (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

Виклад основного матеріалу. Правовий зв'язок матері і дитини встановлювався на підставі визнання кровного споріднення. При відсутності такого визнання, кровну спорідненість дитини і жінки підтвердити можна було лише відповідним метричним записом чи її власно-

ручним письмовим підтвердженням. У даному випадку встановлювався сімейно-правовий зв'язок між матір'ю і дитиною. Така обмежена кількість способів доказу обґрунтовувалася необхідністю захисту дівчат із благородних родин, які народили дитину поза шлюбом, від можливого шантажу.

Батьківська влада по відношенню до позашлюбної дитини належала матері, прізвище матері надавали дитині тільки в разі її згоди. По батькові записували відповідно до імені хрещеного батька. Законодавство зобов'язувало батька забезпечити при необхідності дитині утримання, в той час як мати також повинна була брати участь в утриманні дитини. Батько, який виплачує кошти на утримання дитини, мав переважне право бути її опікуном чи піклувальником, а також право контролювати її виховання і утримання. Позашлюбні діти могли успадковувати тільки придбане майно матері, спадкування за законом її родового майна і спадкування майна батька не допускалося.

У XIX столітті узаконення раніше дозволялося лише у випадку шлюбу батьків, але окремі норми позитивного права скасовували заборону на узаконення дітей, народжених від перелюбу. Процедура узаконення проводилася окружним судом. Як і раніше, поряд з цими правилами зберіглася і можливість узаконення індивідуальними імператорськими указами. В той же час, традиції усиновлення продовжували розвиватися і законодавче закріплення правовідносин в сфері усиновлення отримало свій розвиток на початку XIX століття.

Саме в цей період на нормативному рівні, зважаючи на усиновителів, було виділено основні види усиновлення: усиновлення дворянами, усиновлення особами оподатковуваних станів, усиновлення іноземцями. Існувало також віднесення незаконнороджених дітей до законних, яке

також розглядалося як усиновлення. Механізм усиновлення передбачав існування особливих правил для реалізації кожного виду. Проблема законодавчого закріплення усиновлення дворянами була поставлена ще Петром I. Указом про єдиноспадкування 1714 року останньому у роді дворянину, що не мав ні нащадків, ні родичів чоловічої статі свого прізвища, пропонувалося для збереження прізвища передати увесь родовий маєток одній із своїх родичок за умови, що її чоловік прийме прізвище згасаючого дворянського роду: а для поновлення прізвища роду, в якому чоловічої статі залишиться один, а решта від висхідних, чи низхідних ліній того роду всі помруть, окрім жінок, яких одна чи кілька залишаться в дівках, чи заміжні; то згаданий останній із цього прізвища повинен усе нерухоме майно, яке перейшло йому в спадок, віддати у спадок одній із них, кому захоче, заміжній, вдові чи дівчині, однак з тією вимогою, аби її чоловік прийняв прізвище того, від кого отримає нерухоме (залишивши своє) майно, він та його нащадки. А дівчині чи вдові не виходити за того, хто не прийме прізвище; і для того одразу не брати шлюбу, а одруженим нерухомості не скріплювати, поки другий письмового зобов'язання не надають, що він це прізвище приймає навіки собі та нащадкам свого роду. Якщо ж ніхто з них прізвища цього не прийме, тоді нерухомість уся повинна бути взята на Государя, окрім рухомого майна, яке зостанеться поділенням означеним чином [1, с. 60].

Така передача помістя не являється усиновленням, але часто саме так розглядається. Дана законодавчо закріплена процедура послужила підґрунтям для становлення інституту усиновлення в дворянському стані. У 1796 році Катерина II на прохання двох братів графів Остерманів дозволила їм усиновити старшого онука їх сестри і дала згоду на те, щоб він уже при їх житті іменувався графом Остерманом і використовував родинний герб [2, с. 18].

Даний дозвіл надалі слугував підставою для інших усиновлень за згодою самої імператриці в кожному конкретному випадку. Дворяни могли усиновити дитину лише за відсутності низхідних і побічних родичів тієї ж родини (носіїв даного прізвища). Усиновлення не допускалось по відношенню до чужих дітей. Процедура усиновлення дворянами кожен раз оформлялася індивідуальним імператорським актом.

11 жовтня 1803 року з'явився указ, який дозволяв бездітним дворянам всиновлювати найближчих законна-роджених родичів через передачу їм за життя прізвища та герба [3, с. 109]. Трохи пізніше з'явилася ціла серія імператорських указів, присвячених безпосередньо усиновленню. Всі вони звертали увагу на необхідність неухильного дотримання принципу становості при усиновленні дворянами, купцями, нижніми військовими чинами і т. д. Усиновлення особами, які належать до дворянського стану, в той час отримало значення генеалогічного, хоча існувало воно не тільки для підтримки згасаючого прізвища, але і з метою придбання дитиною нової сім'ї.

Вітчизняна історія другої половини XIX століття має приклади усиновлення дворянами сторонніх осіб [4, с. 43]. У 1817 році дворянам було надано право всиновлювати не тільки одну, але і кілька осіб з передачею їм прізвища усиновлювача. При цьому вимагали дотримання умови: усиновлювані повинні мати рівні права на спадок і не повинні бути ущемлені правом найближчого спадкоємця, який відповідно до закону міг мати переважне перед іншими право отримання нерухомого спадкового маєтку. При такому усиновленні нерухоме майно повинно було бути розділене при спадкуванні між усиновленими в рівних частинах [5, с. 208]. На підставі цього закону і юридичної практики 30-х років XIX століття були запропоновані наступні положення про усиновлення дворянами, які замінили відповідні норми, зокрема дворянам, які не мають ні нащадків, ні родичів чоловічої статі того ж прізвища, для відновлення якої дозволяється всиновлювати найближчих своїх зако-

нонароджених родичів через передачу їм за життя свого прізвища і герба, або додаванням їх до прізвища та герба. Не потрібно, щоб всиновлюваний був неодмінно сиротою, але якщо його батьки живі, то для усиновлення потрібно отримати їх згоду. Усиновлення не надає жодної переваги у праві спадкування; тому усиновлювані отримують спадщину не інакше, як за загальними законами [6, с. 13].

Усиновлення особами недворянського стану відбувалося відповідно до особливих правил. Зокрема, у 1815 року підтверджена сила сенатського Указу 1744 року, яким наказувалось підкидьків і безрідних залишати за вихователями. Це положення було доповнено лише вимогою виконання умови, що якщо з числа вихователів будуть такі, які не мають права на володіння кріпаками людьми, наприклад: особисті дворяни, священно-і церковнослужителі, різночинці, купці, міщани чи селяни, то всіх хто виховуватиметься особистими дворянами, священно-і церковнослужителями, приказними і іншими різночинцями слід приписувати до числа казенних поселен, а ті, хто виховуються купцями, міщанами і селянами казенними і поміщицькими, приписувати до того звання, до якого належали самі вихователі [7, с. 50].

12 січня 1828 року Державна Рада висловила своє ставлення по приписуванню вихованців до родини вихователів. Вона розглядала приписування як дію, якою замінялося усиновлення в осіб податних станів. Державна Рада вирішила чинність, указу 21 вересня 1815 року про підкидьків і безрідних, поширити на сиріт, взятих на виховання, і на тих дітей, які пам'ятають свою родину круглих сиріт всіх податних станів, а по відношенню до вихователів – і на вільних хліборобів [8, с. 6]. Приписка до сімейств сиріт податного стану повинна була здійснюватися з відома міських і мирських товариств. Однак їх згода на приписку сиріт не була обов'язковою. У стані вільних хліборобів приписка сиріт також проводилася із відома їх товариств. Товариство могло не погодитися. У цьому випадку відмова не знищувала право прийняти сироту на виховання, але суспільство у такій ситуації не приймало на себе обов'язок наділяти прийнятого сироту ділянкою землі, – приймак повинен був задовольнятися тільки тією ділянкою, що належить сімейству, яке взяло його на виховання. При прийнятті на виховання сиріт, які пам'ятають своїх батьків, слід дотримуватися правила: вихователі податного стану повинні приписувати до їхніх батьків сиріт лише такого ж податного стану. Податки і повинності з сиріт, зареєстрованих при проведенні ревізії, платили їх вихователі. Якщо сирота приписувалася в податний стан після ревізії, то він сам і його вихователі до нової ревізії податі і повинності не платили. Правила ці не змінили постанов про незаконнанароджених, підкидьків і сиріт, за народженням або відповідно до виховання свого належать військовому відомству і мусять надходити у військово-сирітські відділення [9, с. 11].

При прийнятті сиріт на виховання могла мати місце фальсифікація. Треба було не допускати перекручування фактів з життя дитини, наприклад, приховування відомого походження сироти, який за походженням не повинен бути приписаний до родини вихователя, яка виявила на те бажання. Фальсифікацією могло бути приховування самого стану сироти: дитина могла бути не круглим сиротою, або бути вже записаним в інше податне звання. Щоб уникнути підробки та зловживань, товариствам надавалося право спостерігати за процедурою прийняття сиріт на виховання і припискою їх в сімейства і доводити в установленому порядку наявність приховування. Крім загальних правил усиновлення особами податних станів були видані й особливі, що стосуються лише податних станів і до деяких випадків усиновлення в цих станах правила.

Незабаром після видання загальних правил про усиновлення особами податних станів у 1828 році було прийнято постанову, відповідно до якої при усиновленні куп-

цями приймаків, що виховуються ними і не усиновлених в установленому законом порядку, до їх повноліття вважати приналежними купецького звання, не вводячи їх в сімейні капітали і не обкладаючи платежем повинностей. Після досягнення повноліття зараховувати, об'явити купцем надавши капіталу вихователя, або не надати – зробиши вихованця купцем чи посадським [10].

У 1835 році правила про усиновлення купцями були уточнені. У відповідності до них купець, купецький брат або син, який не має дітей, міг усиновити дитину яка знаходиться у нього на вихованні та передати їй всі права, які належать законним дітям. Для проведення процедури усиновлення слід зібрати необхідну інформацію. Якщо усиновлювані підкидьки, що не пам'ятають своєї родини, то в органах міської поліції слід було дізнатися, чи було відомо, що дитина охрещена. Якщо малюк не був охрещений до підкидання, то необхідно було з'ясувати, коли підкинутий охрещений (якщо усиновлювач християнського віросповідання), які йому дано ім'я, по батькові та прізвище. Якщо вихованець християнського віросповідання пам'ятав своїх батьків, то необхідно було дізнатися в духовній консисторії час його народження і хрещення. У поліції з'ясували: чия саме це дитина, законно- або незаконнонароджений, коли батьки припинили його виховання, і, якщо батьки живі, чи згодні вони на усиновлення

дитини вихователем. При отриманні необхідної інформації та свідчень, вихователь повинен був надати їх разом з іншими документами про його вихованця до магістрату того міста, в якому він перебував записаним в купецькому званні, з проханням про усиновлення вихованця і про введення його в права, що належать законним дітям.

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що правовий зв'язок матері і дитини встановлювався на підставі визнання кровного споріднення. При відсутності такого визнання, кровну спорідненість дитини і жінки підтвердити можна було лише відповідним метричним записом чи її власноручним письмовим підтвердженням. У даному випадку встановлювався сімейно-правовий зв'язок між матір'ю і дитиною. Така обмежена кількість способів доказу обґрунтовувалася необхідністю захисту дівчат із благородних родин, які народили дитину поза шлюбом, від можливого шантажу. Вітчизняне законодавство наказувало суду проводити тільки формальну перевірку дотримання умов усиновлення, не торкаючись, подібно римському праву і романському законодавству, перевірки матеріальної і моральної придатності усиновителя і корисності усиновлення для усиновлюваного. Про це, очевидно, слід шкодувати: усиновлення мало можливість бути джерелом не вигоди усиновлюваного, а небажаних розрахунків усиновителя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Радин Н. М. История русского права. Периоды: древний, московский и императорский. Санкт-Петербург, 1910. 311 с.
2. Муллов П. А. Как заключаются (иногда) сводные браки. *Архив исторических и практических сведений. 1860-1861*. Кн. 1. С. 25-32.
3. Колекція метричних книг відділу реєстрації актів цивільного стану Балтського районного управління юстиції Одеської області. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 898. Оп. 1. Спр. 1.
4. Колекція метричних книг відділу реєстрації актів цивільного стану Фрунзівського районного управління юстиції Одеської області. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 918. Оп. 2. Спр. 4.
5. Верещагин Н. Н. О бабьих стонах. *Юридический вестник*. 1885. Т. XVIII. Кн. 4. Апрель. С. 677-679.
6. Хрущово-Микитівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (волвиконком). ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-503. Оп. 1. Спр. 2.
7. Пономарев А. П. Развитие семьи и семейно-брачных отношений на Украине. Київ : Наукова думка, 1989. 320 с.
8. Аверина К. Н. Особенности правового регулирования брачно- семейных отношений, осложненных иностранным элементом. *Международное право и международные организации*. 2012. № 4. С. 67–76.
9. Ананьева Ж. К. Судебные споры о воспитании детей: автореф. дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ленинград, 1954. 21 с.
10. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе: С 12.12.1825 по 28.02.1881: в 55-ти томах. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830-1885. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/260-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-vtoroe-s-12-12-1825-po-28-02-1881-v-55-ti-t-s-ukaz-spb-1830-1885?per_page=100